

“-sA” EKİNİN İŞLEVLERİ

The Functions of the Suffix “-sA”

Şahap BULAK*

ÖZ

Bu çalışmamızda, dil bilgisi kitaplarında tasarlama kipleri içinde yer alan, genellikle dilek-şart kipi eki olarak anılan -sA eki ile ilgili, bugüne kadar dilbilimcilerimizin bu ek üzerine yaptıkları çalışmalardan yola çıkarak metinlerden alınan örnekler ışığında, -sA ekinin işlevleri örnekler üzerinde gösterilerek tasnif edilmeye çalışılmış, şart anlamı taşıyan -sA, dilek-istek anlamı taşıyan -sA, zaman anlamı taşıyan -sA ve kalıplaşmış cümle bağlayıcısı olan -sA diye dört ana gruba ayrılarak bunların taşıdıkları çeşitli anlamlar tasnif edilmiş ve alt gruplar halinde örneklendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Dil bilgisi, tasarlama kipleri, dilek-şart kipi, -sA eki, -sA ekinin işlevleri.

ABSTRACT

In this study, by depending on examples done by our linguists, the functions of -sA, which is in irrealis moods and generally called as subjunctive mood, were classified into groups. Types of -sA were separated into 4 main groups: conditional mood of -sA, subjunctive mood of -sA, the -sA which carries time meaning and -sA as chunk sentence connector; and, at the same time, they were exemplified under sub-groups.

Key words: Grammar, irrealis mood, subjunctive-conditional mood, the suffix -sA, the functions of the suffix -sA

1. Giriş

-sA eki, Eski Türkçe döneminde genellikle şart işleviyle nadiren de zaman işleviyle kullanılmakta iken Orta Türkçe döneminden itibaren şart ve zaman işlevi ile beraber dilek işleviyle de kullanılmaya başlanmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde de dilek ve şart olmak üzere iki işlevde kullanılan¹ bu kip günümüzde bazı kelime veya kelime gruplarının da yardımıyla anlam genişlemesine uğrayarak çok çeşitli işlevlerde kullanılmaya başlanmıştır.

Şart kipi eki olarak anılan -sA ekinin işlevleri konusunda bugüne kadar çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda Türkyılmaz: “Şart ifade eden cümle-

* Siirt Üniversitesi Türk Dili Okutmanı, sahapbulak@mynet.com

¹ Faruk Kadri Timurtaş, Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer - Metin - Sözlük, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 131.

ler genellikle ana cümlelerin zarfıdır. Ana cümleyi tarz ve zaman işlevleriyle tamamlar. İstek ifadesi ile kullanıldığında müstakil bir cümle hüviyetindedir. Basit ve birleşik çekimlerinde şart kipinin şu işlevlerine rastlıyoruz: Şart işlevi, istek, dilek, kuvvetli istek, arzu, tahmin varsayım, kuvvetli tahmin, endişe, tereddüt, kararsızlık, korku, emir, ısrarlı dilek, rica, şartsızlık, şaşkınlık, beklenmezlik, tehdit, önemsememe, umursamama, dikkat çekme, yemin etme, ahdetme, kabullenme, meydan okuma, sebep-sonuç, kararlılık, sabırsızlık, şart kipinin zaman ifadesi, açıklama.”² diyerek şart kipinin işlevleri ve şart kipinin kalıplaşmış ifadelerle cümle bağlayıcılarında kullanılışı ve işlevleri olarak iki ana gruba ayırıp alt gruplarını sıralamış ve örneklendirmiştir.

Benzer: “Biçimin tek, işlevin ise birden fazla olması sebebiyle ek, taşıdığı farklı işlevlerin adlarıyla adlandırılmış, tarihî gelişim içerisinde ‘şart’ işlevi taşıırken zamanla ‘dilek’ işlevini de üstüne almış ve dilek-şart eki olarak anılmıştır. Bugün için ekin dilek ve şart işlevleri birbirinden ayrılmıştır. -sA ekinin dilek ve şart işlevleri arasındaki ayrım dil bilgisi öğretiminde ifade edilmelidir.”³ diye bir öneri getirmiş, basit zamanlı çekimler ile birleşik zamanlı çekimleri ayırarak, dilek ve şart, buyruk, ihtimal, karşılaştırma ve zıtlık işlevi gibi işlevleri olduğunu belirtmiştir.

Şart kipinin işlevleri hakkında Ergin: “Şart şekli bazen istek için de kullanılır. Bu kullanılıştta şart değil, temenni ifadesi bulunur. Şart şekli bu temenni ifadesi ile hükümlü bir fiil çekimi durumuna girerek müstakil cümle fiili olarak kullanılabilir: *Yarın bari hava güzel olsa!* misalinde olduğu gibi. Fakat temenni fonksiyonunun da aslında şarta dayandığını, şartın dilek haline gelmesinden ibret bulunduğunu unutmamak lazımdır. *Gelsene (gel-sen-e), otursana (otur-san-a), çalışsanıza (çalış-sa-nız-a)!* gibi hitaplı şart şekillerinde ise şartın şart ifadesi hiç bulunmaz. Yalnız ikinci şahıslarda kullanılan ekleşmiş hitap edatlı bu şekiller istekle emir arası bir işlev taşır.”⁴ diyerek şart kipi eki -sA ekinin şart, dilek ve istekle emir arası bir işlev olmak üzere üç işlevinin olduğunu belirtmiş bunların temelde şarta dayandığını ifade etmiş, daha fazla detaya girmemiştir.

Banguoğlu, şart kipinin işlevlerini; dilek- şart bildirmesi, dilek-şartın anlatması, dilek-şartın söylentisi olarak üç gruba ayırmıştır: “*Dilek-şartın bildirmesi* -a ünlemi aldıklarında ısrarlı bir dilek, bir buyuru anlatımı da kazanırlar, bir ünlem görünüşüne girerler. Dilek- şart kipi gerçek dilekle mutlaka ilgili olmayan saymaca kesik cümleler kuruluşuna da yarar. Soru kalıbında dilek-şart cümlesiyle

² Fatma Türkyılmaz,, Tasarlama Kiplerinin İşlevleri, TDK Yayınları, Ankara, 1999 s.78

³ Ahmet Benzer, “-sA Ekinin İşlevleri ve Dilek-Şart Ayrımı”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi Sayı: 28, Konya, 2010, s. 137

⁴ Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1993, s. 293

de kararsızlık ve tereddüt ifade ederiz. Kipimizin olmayası şart cümlesinde kullanılışı yaygındır. Bu halde çeşitli ceza cümleleriyle bağdaşır. *Dilek-şartın anlatması*, kipi de başlıca dilek ve olmayası şart cümlelerinin kuruluşuna yarar. Önceki çeşitli kullanışları vardır. Bu kipin dilek cümleleri geçmişe dönük olmakla beraber öncekinden daha az ısrarlı veya daha gerçekten uzak anlatımdadır. Yine daha az ısrarlı ve daha az gerçekçi anlam farkı ile bu kip öncekinin buyuru, saymaca cümle, kararsızlık anlatımlarında da kullanılır. Bu kipin bağlaç olarak olmayası şart cümlesinde kullanışı daha da geniştir. *Dilek-şartın söylentisi*, öncekinin söylenti yani sonradan farkına varma planında paraleli olup bazen onun yerine, bazen anlatım farkıyla fakat daha dar ölçüde kullanılır. Dilek, buyuru, faraziye, tereddüt cümlelerinde rastlanır. Önceki gibi olmayası şart cümlesinde de bağlaç olarak kullanılır.”⁵ diyerek bu üç temel grubun işlevlerini verip örneklendirmiştir.

Korkmaz, şart kipini işlevleri bakımından; şart kipi kuran -sA ve dilek kipi kuran -sA iki temel gruba ayırarak ele almış: “Şart kipi kuran -sA, temel cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan ve kendisi yalnız başına yargı bildirmeyen bir tasarlama kipidir. Şart kipi cümle içindeki kullanılış biçimleri ve işlev kaymaları yoluyla yine şarta bağlı bazı görev ayrılıklarına da uğramıştır. Dilek kipi kuran -sA ekiyle kurulan ve dilek-şart kipi içinde yer alan dilek kipinde, şarttan isteğe yönelmiş “niyet” ve “tasarlama” halinde bir “istek” bir “dilek” görevi vardır. Daha önceki bölümde gördüğümüz - *Aylm*, - *Alım*; - *sln* /-*sUn* ve - *A* ekleriyle kurulan istek kipinde, bir dereceye kadar “ emir” e de kaymış bir “istek” hâkim olduğu halde, dilek şart kipi içindeki istekte, daha çok bu türlü niyet ve “dilek halinde tasarlanmış bir isteğin ağır bastığı görülür. Şart kipi -sA zamanla canlı işlevindeki bir aşınma veya kayma ile kalıplaşmış bir takım şekiller oluşturmuştur. Bu kalıplaşmış şekiller, gramer yapıları bakımından birer cümle açıcı veya cümle bağlayıcıları durumuna gelmişlerdir.”⁶ şeklinde işlevlerini açıklamış ve bu iki grubun her birinin çeşitli anlam incelikleri taşıdığını belirterek bunlar için belirlediği alt grup işlevlere ayrıntılı bir tasnif yapmadan çok sayıda karışık örnek vermiştir.

2. -sA Ekinin İşlevleri

Bizce şart kipi eki olarak anılan -sA ekinin şart kipi -sA, dilek-istek kipi -sA, zaman anlamının ön planda olduğu -sA ve kalıplaşmış ve anlamından uzaklaşarak cümle bağlayıcı haline gelmiş -sA olmak üzere dört ana işlevi vardır. Bunun dışındaki çeşitli işlevler ise bu dört ana işlevden çeşitli ek, kelime veya

⁵ Tahsin Banguoğlu, *Türkçe'nin Grameri*, Türk Dil Kurumu, 6. Baskı, Ankara 2000, s. 467-469

⁶ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara, 2003, s. 681-693

kelime gruplarının yardımıyla anlam genişlemesi yoluyla oluşturulmuş işlevlerdir. Bu tür anlam genişlemeleri, şart kipiyle kullanılan ek, kelime ve kelime gruplarıyla yapıldığı için bunları tam olarak tespit etmek çok zordur. Çünkü dil, neticede canlı bir varlık gibidir ve durmadan her canlı gibi büyür genişler, gelişir ve değişir. Bu bilinçle hareket ederek yukarıda ifade ettiğimiz dört ana işlev başlığı altında ele aldığımız işlevleri tespit edip örneklendirmeye çalıştık.

2.1. Şart İşlevi: *-sA* ekinin Eski Türkçe döneminden beri süregelen ana işlevidir. Orhun yazıtları ve Uygur metinlerinde *-sA* eki nadir olarak zaman ve çoğunlukla şart işleviyle kullanılmıştır. Onun için *-sA* ekinin şart işlevi, en eski ve kipe adını veren ana işlevdir. Tek başına bir yargı bildirmedeği ve ana cümlemin yüklemine bildirdiği iş, oluş ve hareketin gerçekleşmesini koşula bağladığı için bağlı birleşik cümle oluşturur. *-sA* eki şart işlevinde; şart işlevi dışında ek, kelime veya kelime gruplarından oluşan yardımcı unsurlarla kararlılık, tahmin, kuvvetli tahmin, faraziye, varsayım, şüphe, endişe, korku, tehdit, şartsızlık, şaşkınlık, beklenmezlik, meydan okuma, zıtlasma, kararsızlık şarta rağmen gerçekleşmeme, boş verme, önemsememe, umursamama gibi değişik işlevlerde kullanılır.

2.1.1. Koşul işlevi: Yan cümlelere getirilen *-sA* şart eki ile bağlı cümleler oluşturarak yapılır. Ana cümledeki iş, oluş ve hareketin gerçekleşmesini şarta bağlar. *-sA* ekinin ana ve en eski işlevidir.

Erken gidersen çok yol alırsın.
Gürültü yaparsan uyuyanlar uyanır.
Sen de gidersen bu ellerde yaşayamam.
Çok çalışırsan kolay başarılı olursun.
Ahmet yarışmayı kazanırsa bir ödül de benden alacak.

2.1.2. Kararlılık: "*Her şart altında, her ne olursa olsun*" biçiminde bir kabul ve kararlılığa bağlayan şart işlevidir. Cümlemin genel anlamında bir kesinlik söz konusudur. Ayrıca temel cümlemin yüklemi genellikle kesin yargı bildirir.

Kar da yağsa yine gelirim.
İki elim kanda olsa sana yardıma koşarım.
Dünya tersine dönse vazgeçmem, gökteki güneş sönse vazgeçmem.

2.1.3. Tahmin, kuvvetli tahmin: *-sA* eki alan fiilin tekrar grubu haline getirilmesiyle tahmin, *-sA gerek* yapısıyla kuvvetli tahmin anlamı kazanır. Eski Anadolu Türkçesinde *-mAlI* eki yerine *-sA gerek* yapısı gereklilik kipi için kullanılan ifadelerden biridir. Hatta bu ifadenin kısmi bir gelecek zaman manası verdiğini

savunan dilbilimcilerimiz vardır.⁷ Günümüzde bu ifade “kuvvetli tahmin” işlevinde kullanılmaktadır.

Babam camiye gitmediyse yorgundur.
Ali yorgun **olsa gerek** kahveye gelmedi.
Beni **anlasa anlasa** sen anlarsın.
Bu camı **olsa olsa** Şükrü'nün çocukları kırmıştır.
Bu işi **yapsa yapsa** Deli Mehmet yapar.

2.1.4. Faraziye, varsayım: -sA eki alan fiil, fikir yürütmeyeyle faraziye, varsayım anlamı kazanır.

Sanki elimi uzatsam göğе deęecek.
Ateş **olsan** cürmün kadar yer **yakarsın**.
Benim yerimde **olsan ne** yapardın?
Havalar iyi giderse bu yıl meyve bol olur.

2.1.5. Şüphe, endişe, korku: Şart kipi ile birlikte soru eki ya da *ya* ünlemi kullanılarak oluşturulan bir işlevdir. Şüphe, endişe ve korku farklı duygular olmasına rağmen -sA ekinin bu işlevinde bunları kesin çizgilerle birbirinden ayırmak çok güç görünmektedir. Onun için bunları tek işlev içinde değerlendirdik.

Kapıyı geç **mi** kapatsaydım.
Ya çocuk boęulsa.
Ya olayın sorumluluęu üzerime kalsa!
Ya bir gün hastalansam bu çocuklara kim bakar?
Ya bu kış günü çığ düşse.
Ya eve hırsız girmişse.

2.1.6. Tehdit: *Bak, ha, ya* gibi kelime ve ünlemlerin yer aldığı cümlelerdeki şart kipi tehdit işlevi taşır. Şart kipi ekini taşıyan fiildeki iş, oluş ve hareketin gerçekleşmemesi özne tarafından istenir. Aksi takdirde ceza ya da bir yaptırım söz konusudur.

Bak sana söylediklerimi başkasından duyarsam!
Ya olanları eşine anlatırsam.
Ders çalışmazsan kızarım **ha!**
Bak söylediklerimi harfiyen yerine getirmezsen anlaşmayı **bozarım**.
Seni buralarda görsem bir daha fena yaparım **ha!**

2.1.7. Şartsızlık: -sA ekinin bu işlevinde ana cümlemin yüklemine bildirdiği iş, oluş ve hareketin gerçekleşmesi koşula bağlı değildir. Her halükârda gerçekleş-

⁷ Faruk Kadri Timurtaş, Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer - Metin - Sözlük, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 132

şecektir. Genellikle -sA eki alan fiilin olumlusu ve olumsuzu bir arada kullanılarak ya da şart cümlelerinde soru sözcükleriyle ifade edilir.

İstesen **de** istemesen okulunu bitireceksin.
Gelsen **de** gelmesen de düğün yapılacak.
Ne söylesem kızıyor.
Neresi olsa kıvrılır yatarım.
Ne yapsam yaranamıyorum.

2.1.8. Şaşkınlık, beklenmezlik: Soru zamirlerinden sonra gelen şart kipinde, şaşkınlık ve beklenmedik bir sonuç işlevi görülür. Bu işlevde söylenmek istenen şey genellikle dolaylı olarak ifade edilir. Bunun amacı da şaşkınlık ve beklenmezlik anlamını kuvvetlendirmektir.

Milletin ortasında kardeşin **ne** yapsa beğenirsin.
Gelen müfettiş **ne** görse iyi.
Adam ekmeği **nereden** bulsa iyi.
Öğretmen kapıyı **nasıl** çalsa iyi.
Eve gittiğimde **kim** ile karşılaşsam iyi.

2.1.9. Meydan okuma, zıtlasma: Karşısındakini tahrik edip ona bir şeyler yaptırmak ya da ona korkmadığını, cesaretli olduğunu göstermek anlamı taşıyan bir işlevdir. Muhatap genellikle 2. kişilerdir. Onun için bu işlevde emre kayan bir anlam da vardır fakat baskın olan anlam meydan okuma ve zıtlasmadır.

Yığıtsen söylediklerini **yap**.
Korkmuyorsan bana söylediklerini babana da **söyle**.
Bu notlarla geçsene **göreyim**.
Erkeksen bana bir yumruk **vursana!**
Ne yapacaksan sonucuna **katlanacaksın**.
Bir gün söylediklerini **yapsan da** görsek.

2.1.10. Kararsızlık: -sA ekinin kullanıldığı cümlelere getirilen kararsızlık anlamı taşıyan kelime veya soru eki yardımıyla yapılan bir işlevdir. Olumlu-olumsuz kelimeler veya zıt anlamlı kelimeler bir arada kullanılarak kararsızlık anlamı sağlanır.

Uzun **mu** desem kısa **mı** desem, **bilmem** ki?
Bilmem ağlasam **mı**, ağlamasam **mı**?
Bilmem söylesem **mi**, söylemesem **mi**?
Ucuz **mu** satsam, pahalı **mı**?
Buna gülsem **mi**, ağlasam **mı**?

2.1.11. Şarta rağmen gerçekleşmeme: -sA ekinin bu işlevinde şart yerine gelmesine rağmen ana cümledeki yüklemdeki iş, oluş ve hareketin gerçekleşmemesi söz konusudur. ...*Diği halde* yapısının verdiği anlamı verir. Genellikle soru sözcükleri, bağlaçlar ve kesin hüküm bildiren ana cümle yüklemeleriyle sağlanır.

Söylenenleri yapsak **bile** onu razı edememeyiz.
Ne yapsan boş, ne yapsan nafile.
Ne yaparsan yap adam bildiğini okuyor.
Ne yaparsa yapsın hayatın akışına engel olamaz.
Nereye gidersen git, nasıl olmaya çalışırsan çalış sen adam olmazsın.
Kim gelirse gelsin o inadından vazgeçmez.

2.1.12. Boş verme, önemsememe, umursamama: -sA ekinin bu işlevinde boş verme, önemsememe, umursamama anlamı hâkimdir. Bu işlevin taşıdığı anlam daha çok ana cümledeki anlamıyla sağlanır.

Ne halin varsa gör.
 Ders çalışsam ne olur çalışmasam ne olur.
 Ne yaparsan yap seninle ilgilenmiyorum.
 Kim beklerse beklesin ben keyfime bakarım.
 Hastalansan da ölsem de dönüp bakmam.

2.2. Dilek, istek işlevi: -sA şart eki ile -sAk dilek ekinin birbirine karıştırılması ve -sAk ekindeki -k'nin belki de geçmiş zaman ekindeki -k'ye benzetilerek bir şahıs eki gibi kabul edilmesi dolayısıyla -sAk eki -sA-k şeklinde iki ayrı ek unsuruna ayrılmış ve bunun tabii bir sonucu olarak da -sA şart eki ile -sA dilek eki tek bir şekle dönüşmesiyle şart kipi dilek-istek işlevi kazanmıştır.⁸ Eski Türkçede olmayan bu işlev, Uygur döneminden sonra -sAk ekinin şart kipinin yerine kullanılmasıyla kazanılan bir işlevdir. -sAk eki hem şekil olarak şart kipinde kullanılmaya başlanmış hem de taşıdığı dilek-istek işlevini de şart kipine taşımıştır. -sA eki dilek-istek işlevinde; dilek-istek anlamı dışında ek, kelime veya kelime gruplarından oluşan yardımcı unsurlarla emir, rica, kuvvetli istek, arzu gibi değişik işlevlerde kullanılır.

2.2.1. İstek- dilek: -sA ekinin eklendiği fiildeki iş, oluş ve hareketin olması istenir. -sA eki bu işlevde kullanıldığında tek başına bir yargı bildirir.

Şimdi şuradan gurbetteki oğlum çıkırsa gelse.
Keşke babam bizi çok sevse.

⁸ Zeynep Korkmaz, “-sa/ -se Dilek Kipi Eklerinde Bir yapı birliği Var mıdır?”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1. Cilt TDK Yayınları, Ankara, 1995, s. 167

Ah bir sabah olsa.

Bir kuş olsam, uçsam, uzaklara gitsem.

Artık gitsek de **bari** geç kalmasak.

2.2.2. Emir, ısrarlı dilek, rica: *-sA* ekine kişi ekinden sonra getirilen *-A* seslenme ünlüsü ile yapılır. Eskiden *yA* şeklinde olan ünlemin başındaki *ly*'nin erimesiyle oluşmuştur. Şart kipinde “*emir, ısrarlı dilek, rica*” anlamıyla kullanıldığı için genellikle çekime muhatap olan 2. kişidir.

Biraz beri gelsene.

Bugünde bana uğrasana.

Sen önce borçlarını ödesene.

Kendi geleceğini düşünsene bana ne bakıyorsun.

Yeter artık kendine gelsene.

2.2.3. Kuvvetli istek, arzu: Şart kipiyle beraber kullanılan “*ah, keşke, bâri, bir*” gibi ünlem ve kelimeler yardımıyla kipteki dilek anlamına bir aşırılık anlamı verilir.

Ah Ayşe olsaydı şimdi burada çıkar harmandalı oynardık.

Bu yılki sınavı **bir** kazansam.

Keşke şimdi memleketimin ayrıntı olsa da içsek.

Ah işleri bir yoluna koysam, sonrasına Allah kerim.

Ah babam şimdi yaşasaydı. Nasıl bir adam olduğumu görseydi.

2.3. Zaman işlevi: Şart kipinin zaman ifadesi sayılan *-sA* ekinin bu işlevi Eski Türkçe döneminden beri Türkçenin değişik dönemlerinde kullanılmıştır. *-sA* ekinin bu işlevi, şart işlevi gibi dilek-istek işlevinden daha eski bir işlevidir. *-sAr* ekinin Orhun Yazıtlarında *-InCA -DiğIndA* zarf-fiil eklerinin anlamında kullanıldığı, zaman anlamının ön planda olduğu örnekler vardır: öd tenri aysar kişi oğlu kop ölgeli törimiş. “*zaman tanrısı buyurunca insanoğlu hep ölümlü yaratılmış*” (KT K10), yay bolsar üye tenri “*ilkbahar gelince yukarıda gök*” (BK B3).⁹ – *sAr* ekinin *-InCA -DiğIndA* zarf-fiil eklerinin anlamında kullanıldığı örnekler Eski Uygurcada da vardır: ... kim nen üntamasar yettinç kün temir sua açtı “*hiç biri hiç ses çıkarmayınca, yedinci gün demir zincirleri açtılar*”;¹⁰ kaçan burxan kutın bulsar siz meni titman kutgarın “*Buda'nın sonsuz mutluluğunu bulduğunuz zaman beni terk etmeyin, kurtarın*”¹¹ bu tür örnekler Türkçenin daha sonraki dönemlerinde de görülür. Örneğin Dede Korkut kitabında; “Ac görse toyurdu, yalın görse tonatdı” “*aç olanı görünce doyurdu, çıplak olan(giyecek bir şeyi ol-*

⁹ Talat Tekin, Orhun Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2010

¹⁰ James Russell Hamilton, İyi ve Kötü Prens Öyküsü, (Çev. Vedat Köken), Ankara, 1998, s. 27

¹¹ Hamilton, a. g. e., s. 36

*mayan)ı gördüğü zaman ona giyecek verdi*¹², “Aç görsem toyurdum, yalnızca görsem tonatdum.” “aç olanı görünce doyurdum, çıplak olan(giyecek bir şeyi olmayan)ı gördüğüm zaman ona giyecek verdim”¹³ gibi zaman işlevinde kullanılan -sA eki örnekleri mevcuttur. -sA eki bu işlevde eklendiği fiillere -IncA – DİğIndA – Dİğİ zaman işlevi verir. Bu işlevde şartın gerçekleşeceği zaman dilimi ön plandadır.

Köye varırsak olanları anlatalım.
Kayıplar bulunursa herkes sevinir.
Okullar tatil olursa köye gideceğiz.
Havalar ısınırsa dersleri dışarıda işleriz.
İlkbahar gelirse yaylaya çıkacağız.

2.4. Kalıplaşmış cümle bağlayıcı olan işlevi: -sA eki alan kelime ya da kelime gruplarından oluşur. Fakat bu yapılar daha çok kalıplaşarak şart anlamı zayıflayan kelime ya da kelime gruplarıdır. Şart cümlesinden çok, bir bağlaç veya cümle başı edatı işleviyle kullanılan cümle bağlayıcısı işlevindedirler. Cümle bağlayıcısı olmanın yanı sıra cümleye birtakım anlamlar da katarlar. Bu işlev, -sA ekinin şart işlevi, zaman işlevi ve dilek-istek işlevine göre çok daha sonraki dönemlerde oluşmuş bir işlevdir. Günümüzde de kalıplaşma devam ettiği için hızla genişleyen bir işlevdir. -sA eki, kalıplaşmış cümle bağlayıcı işlevinde; ek, kelime veya kelime gruplarından oluşan yardımcı unsurlarla; değişmezlik, tahmin, güçlendirme, zıtlık, ilave, açıklama, sorma, teklif, üsteleme, dikkat çekme, faraziye, varsayım, kararlılık, boş verme, önemsememe, umursamama, yaklaşma, zıtlık, sonuç, sıralama ve sebep gibi anlam incelikleri taşıyan kalıplaşmış şekiller oluşturarak gramer yapıları bakımından birer cümle açıcı veya cümle bağlayıcısı durumuna gelmişlerdir.

2.4.1. Tahmin

Görünüşe bakılacak olursa bu yıl ekinler iyi ürün verecek.

2.4.2. Değişmezlik

Ne kadar olsa yine sonuçta akrabandır.

Ne de olsa kışın sonu bahardır.

Yer yerinden oynasa o bildiğini okur.

2.4.3. İlave

Daha olmazsa komşulardan yardım isteriz.

¹² Sadettin Özçelik, Dede Kokut Araştırmalar, Notlar/Dizin/Metin, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005, s. 350 (9a/13)-352 (9b/1)

¹³ Özçelik, a, g. e, s. 598 (71a/4)

Yine olmazsa tarlayı bu sene nadasa bırakırım.

2.4.4. Açıklama

Doğrusunu söylemek gerekirse bütün tatlıları ben yedim.
Doğrusunu isterseniz o gün kimse gerektiği gibi davranmadı.
İşin aslına bakarsan kardeşin en baştan beri yalnızdı.
Nasıl desem ben onun için vazgeçilmezim.
Niye dersen duygularıma engel olamıyorum.
Oysa olaylarda kesinlikle onun parmağı vardı.
Desene işleri duman be Ali!
Dikkat edilirse bu şirkette doğru dürüst çalışan yok.
Aslına bakarsan doğru cevabı ben de bilmiyorum.
Meğerse kadın hamileymiş.

2.4.5. Sorma

Nasıl dersen onu ben de daha düşünmedim.
Niye derseniz sebebini ben de bilmiyorum.
Niçin derse her şeyi olduğu gibi anlatın.

2.4.6. Tercih

Bana kalırsa o çocuktan adam çıkmaz.
Ben olsam onu evden kovardım.
Bize kalırsa karısı tamamen haklı onun.
Bana sorarsanız eve erken gidelim.

2.4.7. Teklif

İsterseniz bu gülü size hediye edeyim.
Canın isterse arkadaşlarınla kalabilirsin.
Beni dinlerseniz bu seferlik oynamasına izin verin.

2.4.8. Üsteleme, dikkat çekme

Düşünsene sen on gün aç kalıyorsun.
Baksana adam hala bana neler yapıyor.
Anlasana tarladan aldığı mahsulü yakmışlar.
Baksana hâlâ uslanmamış.
Baksanıza çocuk neler yapıyor.

2.4.9. Faraziye, varsayım:

Böyle de olsa yine sen haksızsın.
Öyleyse ben de hakkımdan vazgeçiyorum.
Böyle olsa bile kardeşini korumalıydın.

Dediklerine bakılırsa bu yıl mahsul iyi olacak.
Söylediklerine bakılırsa onlar çoktan kararını vermiş.

2.4.10. Kararlılık

Ne olursa olsun bildiğini okurdu.
Nasıl olsa sonunda kazanacağım.
Ne yaparsa yapsın hedeflerime ulaşmamı engellemeyecek.
Ne pahasına olursa olsun okulumu bitireceğim.

2.4.11. Boş verme, önemsememe, umursamama

Neyse şimdi olayın çözümüne bakalım.

2.4.12. Zıtlık işlevinde

Bilsen onu nasıl sevdiğimi.
Yoksa o konuları sen de mi bilmiyorsun?

2.4.13. Yaklaşma

Neredeyse kaza yapacaktık.

2.4.14. Sonuç

Her neyse siz işinize bakın.
Hiç olmazsa derslerinde kardeşine yardımcı ol.
Her nedense bugün yüzü hiç gülmedi.
Hiç değilse bahçe işlerini sen yap.
Nasıl olsa size yük olacak.
Öyleyse bugün bize geliyorsunuz.

2.4.15. Sıralama

Gerek çocuklar **gerekse** gençler beslenmelerine dikkat etmiyorlar.

2.4.16. Sebep

Neden dersin onun kabiliyeti o kadardı
Niye dersin çok şiddetli kuraklık vardı.
Niçin dersiniz babam böyle olmasını istedi.
Ne de olsa ailenin en küçük çocuğu oydu.

3. Sonuç

–sA ekinin şart kipi –sA, dilek-istek kipi –sA, zaman anlamının ön planda olduğu –sA ve kalıplaşmış cümle bağlayıcısı olan –sA olmak üzere dört ana işlevi vardır. Bunun dışındaki çeşitli işlevler ise bu dört ana işlevden başka ek, kelime veya kelime gruplarının yardımıyla anlam genişlemesi yoluyla oluşturulmuş işlev-

lerdir. Bu tür anlam genişlemeleri, şart kipiyle kullanılan ek, kelime ve kelime gruplarıyla yapıldığı için bunları tam olarak tespit etmek çok zordur. Çünkü dil, neticede canlı bir varlık gibidir ve durmadan her canlı gibi büyür genişler, gelişir ve değişir.

Şart işlevi, *-sA* ekinin Eski Türkçe döneminden beri süregelen en eski ve ana işlevidir. Orhun Yazıtları ve Eski Uygur metinlerinde *-sA* (*-sAr*) eki şart işleviyle kullanılmıştır. Onun için şart işlevi *-sA* ekinin en eski ve kipe adını veren ana işlevidir. Tek başına bir yargı bildirmedeği ve ana cümlenin yüklemine bildirdiği iş, oluş ve hareketin gerçekleşmesini koşula bağladığı için bağlı birleşik cümle oluşturur. *-sA* eki şart işlevinde; şart işlevi dışında ek, kelime veya kelime gruplarından oluşan yardımcı unsurlarla kararlılık, tahmin, kuvvetli tahmin, faraziye, varsayım, şüphe, endişe, korku, tehdit, şartsızlık şaşkınlık, beklenmezlik, meydan okuma, zıtlasma, kararsızlık, şarta rağmen gerçekleşmeme, boş verme, önemsememe, umursamama gibi değişik işlevlerde kullanılır.

Şart kipi eki olarak anılan *-sA* eki, *-sA* şart eki ile *-sAk* dilek ekinin birbirine karıştırılması ve *-sAk* ekindeki *-k*'nin belki de geçmiş zaman ekindeki *-k*'ye benzetilerek bir şahıs eki gibi kabul edilmesi dolayısıyla *-sAk* eki, *-sA-k* şeklinde iki ayrı ek unsuruna ayrılmış ve bunun tabii bir sonucu olarak da *-sA* şart eki ile *-sA* dilek ekinin tek bir şekle dönüşmesiyle şart kipi dilek-istek işlevi kazanmıştır. Eski Türkçede olmayan bu işlev, Uygur döneminden sonra *-sAk* ekinin şart kipinin yerine kullanılmasıyla kazanılan bir işlevdir. *-sAk* eki hem şekil olarak şart kipinde kullanılmaya başlanmış hem de taşıdığı dilek-istek işlevini de şart kipine taşımıştır. *-sA* eki, dilek-istek işlevinde; dilek-istek anlamı dışında ek, kelime veya kelime gruplarından oluşan yardımcı unsurlarla emir, rica, kuvvetli istek, arzu gibi değişik işlevlerde kullanılır.

Şart kipinin zaman ifadesi sayılan zaman anlamının ön planda olduğu *-sA* Eski Türkçe döneminden beri Türkçenin değişik dönemlerinde de kullanılmıştır. *-sA* eki bu işlevde eklendiği fiillere *-Inca* – *DiğİndA* – *Diğİl zaman* işlevi verir. Bu işlevde şartın gerçekleşeceği zaman dilimi ön plandadır. *-sA* ekinin şart işlevi gibi dilek-istek işlevinden daha eski bir işlevidir.

Kalıplaşık cümle bağlayıcı olan *-sA*, *-sA* eki alan ve kalıplaşarak belli bir anlam ifade etmeye yarayan kelime ya da kelime gruplarından oluşur. Fakat bu yapılar daha çok kalıplaşık şart anlamı zayıflayan kelime ya da kelime gruplarıdır. Şart cümlesinden çok, bir bağlaç veya cümle başı edatı işleviyle kullanılan cümle bağlayıcısı işlevindedirler. Bunlar cümle bağlayıcısı olmanın yanı sıra cümleye birtakım anlamlar da katarlar. *-sA* ekinin şart işlevi, zaman işlevi ve dilek-istek işlevine göre çok daha sonraki dönemlerde oluşmuş bir işlevdir.

Şart kipi kalıplaşmış cümle bağlayıcı işlevinde; ek, kelime veya kelime gruplarından oluşan yardımcı unsurlarla değişmezlik, tahmin, güçlendirme, zıtlık, ilave, açıklama, sorma, teklif, üsteleme, dikkat çekme, faraziye, varsayım, kararlılık, boş verme, önemsememe, umursamama, yaklaşma, zıtlık, sonuç, sıralama ve sebep gibi anlam incelikleri taşıyan kalıplaşmış şekiller oluşturarak gramer yapıları bakımından birer cümle açıcı veya cümle bağlayıcısı durumuna gelmişlerdir.

KAYNAKÇA

- ACARLAR, Kevser, “*Fiil Kiplerindeki Anlam Kaymalarının Nedenleri*”, Türk Dili, C.XX, 213, Ankara, (Haziran 1969), s. 250–254.
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 1998.
- BASSARAK, Armin, “*Türkçe Zaman Kiplerinin Doğallık Dereceleri*”, TDAY Belleten - 1995, TDK Yayınları, Ankara, 1997, s.31–36.
- BENZER, Ahmet, “*-sA Ekinin İşlevleri ve Dilek-Şart Ayırımı*”, SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi Sayı:28, Konya, 2010, s. 131–140.
- BİLGEGİL, M. Kaya, *Türkçe Dilbilgisi*, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1982.
- BOZKURT, Fuat, *Türkçe Çağdaş Dilbilgisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1994.
- DEVELİ, Hayati, “*{Sa} Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme*”, TDAY Belleten -1995, TDK Yayınları, Ankara, 1997, s.115–152.
- EDİSKUN, Haydar, *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.
- EMRE, A. Cevat, *Türk Dilbilgisi*, TDK Yayınları, İstanbul, 1945.
- ERCİLASUN, Ahmet B., “*Türkçede Fiil ve Fiil Çekimi*”, Türk Gramerinin Sorunları II, TDK Yayınları, Ankara, 1999, s.81-112.
- ERGIN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1993.
- GABAİN, A. von, *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın) TDK Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2007.
- , *Türkçede Fiil Birleşmeleri*, TDAY Belleten, Ankara, 1959, s. 16–28.
- GENCAN, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, Ahmet Sait Basımevi, İstanbul, 1966.
- GÜLSEVİN, Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yayınları, Ankara, 1997.
- , “*Türkçede Şart Gerundiumu Üzerine*”, *Türk Dili*, 467 (2), TDK Yayınları, Ankara, 1990, s.276–279.
- HAMILTON, James Russell, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Çev. Vedat Köken), Ankara, 1998.
- HATİPOĞLU, Vecihe, *Türkçenin Sözdizimi*, TDK Yayınları, Ankara, 1972.
- , *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1972.
- , “*Gerundiumların Özellikleri ve ‘-iser’ Eki*”, Türk Dili, C.III, 1954, s.510–518.
- , *Türkçenin Ekleri*, TDK Yayınları, Ankara, 1981.
- HEMGİRMEN, Mehmet, *Türkçe Temel Dilbilgisi*, Ankara, 1998.
- KARAHAN, Leyla, “*-sa / -se Eki Hakkında*”, Türk Dili 516 (Aralık 1994) , s. 471–474.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim*, TDK Yayınları, Ankara, 2006.
- KILIÇOĞLU, Vecihe, “*Şart Kipi*” Türk Dili c. III sayı:29, Ankara, 1954, s. 254–258.
- KOCAMAN, Ahmet, “*Türkçe’de Kip Olgusu Üzerine Görüşler*” TDAY Belleten 1980-1981, Ankara, s. 81-85.
- KOÇ, Nurettin, *Yeni Dilbilgisi*, İnkılâp Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1996.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I-II*, TDK Yayınları, Ankara, 1995.
- , *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2010.

- , “-sa / -se Dilek - Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?” Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1, TDK Yayınları, Ankara, 1995 s.160–167.
- , *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara, 2003.
- ÖZÇELİK, Sadettin, *Dede Kokut Araştırmalar, Notlar/Dizin/Metin*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005
- , *Dede Kokut Üzerine Yeni Notlar*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.
- ÖZDEMİR, Emin, “*Türkçede Fiillerin Çekimlenişine Toplu Bir Bakış*”, TDAY Belleten - 1967, TDK Yayınları, Ankara, 1968, s.177–203.
- Şimşek, Rasim, *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*, KTÜ Yayınları, Trabzon, 1987.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer - Metin - Sözlük*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994.
- ÜSTÜNOVA, Kerime, “*Dilek Kiplerinde Zaman Kavramı*”, Türk Dili, 635 (LXXXVIII), TDK Yayınları, Ankara, 2004.
- TÜRKYILMAZ, Fatma, *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*, TDK Yayınları:729, Ankara, 1999.
- VARDAR, Berke, *Başlıca Dilbilgisi Terimleri*, İÜ Yayınları, İstanbul, 1978.

KISALTMALAR

KT K: Kültigin Anıtı Kuzey Yüzü

BK B: Bilge Kağan Anıtı Batı Yüzü